JADIDCHILIK HARAKATINING MINTAQAVIY TIPOLOGIYASI, FARG'ONA, XORAZM VA BUXORO HUDUDLARI MISOLIDA

Hayitov Rustam Istamovich
Osiyo Xalqaro Universiteti Tarix yo'nalishi magistranti,
Toshpo'latova Shaxnoza Shuhratovna
Osiyo Xalqaro Universiteti Ijtimoiy fanlar va texnika fakulteti Xorijiy til va ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi.

Qabul qilindi: 28.01.2026
Ko‘rib chiqildi: 29.01.2026
Tasdiqlandi: 30.01.2026

Kalit so‘zlar:
Jadidchilik, mintaqaviy tipologiya, Farg‘ona, Xorazm, Buxoro, ma’rifiy harakat, ta’lim islohotlari, madaniy uyg‘onish.

Annotatsiya. Ushbu tezis Farg‘ona, Xorazm va Buxoro hududlarida jadidchilik harakatining mintaqaviy tipologiyasini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda har bir hududdagi jadidlarning ta’lim, matbuot, ma’naviy uyg‘onish va siyosiy faoliyat yo‘nalishlari tahlil qilinib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysi asosan ta’lim tizimi va matbuot orqali uyg‘onishga qaratilgan bo‘lsa, Xorazm siyosiy va ma’naviy islohotlarni targ‘ib qilish bilan ajralib turadi. Buxoro hududida esa jadidchilik diniy-madaniy muhit bilan uyg‘unlashgan shaklda rivojlangan. Mazkur tadqiqot mintaqaviy tafovutlarni ochib berib, Markaziy Osiyo tarixshunosligi va ma’rifiy harakatlar tarixini chuqurroq tushunishga hissa qo‘shadi.

Kirish. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan jadidchilik harakati mintaqa xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotida muhim bosqich bo‘ldi. Jadidchilik avvalo ma’rifiy islohotlar orqali jamiyatni yangilash, milliy ongni uyg‘otish va mustamlakachilik sharoitida xalqning taraqqiyot yo‘lini belgilashga qaratilgan harakat sifatida shakllandi. Ushbu harakat umumiy g‘oyaviy asosga ega bo‘lsa-da, uning turli hududlardagi namoyon bo‘lish shakllari mahalliy ijtimoiy, siyosiy va madaniy sharoitlarga mos ravishda rivojlandi. Shu jihatdan jadidchilikni faqat yagona oqim sifatida emas, balki mintaqaviy xususiyatlarga ega bo‘lgan ko‘p qirrali tarixiy hodisa sifatida o‘rganish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Farg‘ona vodiysi, Xorazm va Buxoro hududlari jadidchilik harakatining yirik markazlari sifatida alohida

ahamiyatga ega bo‘lib, bu hududlarda harakatning shakllanishi va rivojlanishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Farg‘ona vodiysida jadidchilik nisbatan tez tarqalib, asosan ta’lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini ochish hamda matbuotni rivojlantirish orqali namoyon bo‘ldi. Bu hududdagi jadidlar Rossiya imperiyasi ta’siri ostida shakllangan ijtimoiy muhitda faoliyat yuritib, zamonaviy fan va texnika yutuqlarini xalq ongiga singdirishga intildilar.

Xorazm hududida jadidchilik harakati mahalliy an’analar va siyosiy tuzum bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlandi. Bu yerda jadidlar faqat ma’rifiy emas, balki ma’muriy va siyosiy islohotlar g‘oyalarini ham ilgari surdilar. Xorazm jadidlari faoliyatida milliy madaniyatni saqlab qolish bilan birga uni zamonaviylashtirish masalasi muhim o‘rin egalladi. Ularning adabiy va publitsistik faoliyati xalq orasida ijtimoiy adolat va taraqqiyot g‘oyalarini keng yoyishga xizmat qildi. Buxoro hududida esa jadidchilik harakati murakkab siyosiy sharoitda, amirlik tuzumining qat’iy nazorati ostida shakllandi. Bu yerda jadidlar ko‘proq yashirin yoki cheklangan shaklda faoliyat yuritib, ta’lim islohoti va ma’naviy uyg‘onish g‘oyalarini ilgari surdilar. Buxoro jadidchiligining asosiy xususiyati uning an’anaviy diniy muhit bilan murosali tarzda rivojlanishida namoyon bo‘ladi.

Mazkur tezisda jadidchilik harakatining Farg‘ona, Xorazm va Buxoro hududlaridagi rivojlanish xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning umumiy va farqli jihatlari ochib beriladi. Shu orqali jadidchilik harakatining mintaqaviy tipologiyasini aniqlash va uning tarixiy jarayondagi o‘rni ilmiy asosda yoritib berish maqsad qilib qo‘yiladi.

Adabiyotlar tahlili. Jadidchilik harakati va uning mintaqaviy xususiyatlarini o‘rganish masalasi tarixiy va pedagogik adabiyotlarda keng yoritilgan bo‘lib, olimlar bu mavzuni turli yondashuvlar orqali tahlil qilganlar. Jadidchilikni faqat ma’rifiy harakat sifatida emas, balki ijtimoiy, siyosiy va madaniy kontekst bilan uzviy bog‘liq fenomen sifatida o‘rganish, uning mintaqaviy tipologiyasini aniqlash uchun zarurdir. Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishi bo‘yicha asosiy manbalarni o‘rganadigan olimlar qatoriga A. Qodirov, B. Qodirov, M. Olimov, Sh. Xolikov va boshqa tarixshunoslar kiradi. A. Qodirovning tadqiqotlarida jadidchilikning pedagogik va ma’rifiy yo‘nalishlari, yangi maktablar va matbuot vositalari orqali xalq ongini uyg‘otish mexanizmlari batafsil tahlil qilingan. U jadidchilikni mintaqaviy jihatdan qaraganda, ta’lim tizimi, matbuot va diniy-madaniy muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan kompleks jarayon sifatida baholaydi (Qodirov, 2010).

B. Qodirov esa jadidchilik harakatining siyosiy va ijtimoiy aspektlariga e’tibor qaratadi. Uning fikricha, jadidlar nafaqat ta’limni yangilashga, balki milliy o‘zlikni saqlash va mustamlakachilik sharoitida xalqning huquqiy hamda siyosiy ongini rivojlantirishga intilganlar. Shu jihatdan u Farg‘ona, Xorazm va Buxoro hududlaridagi harakatning o‘ziga xos tipologiyasini ajratib ko‘rsatadi

(Qodirov, 2015). M. Olimovning ishlari jadidchilikning mintaqaviy tafovutlarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, u har bir hududdagi siyosiy va ijtimoiy sharoitni hisobga olgan holda harakatning tarqalish mexanizmlarini tahlil qiladi. Olimov ta’kidlaganidek, Farg‘ona vodiysida jadidlar asosan yangi usul maktablarini tashkil etish orqali, Xorazmda esa siyosiy va ma’naviy uyg‘onishni uyg‘otish yo‘llari bilan faol bo‘lgan. Buxoro hududida esa jadidlar faoliyati qisman yashirin xarakterga ega bo‘lib, amirlik tuzumi tomonidan cheklovlar qo‘yilgan. Bu tadqiqotlar mintaqaviy tipologiyani aniqlash uchun ilmiy asos yaratadi (Olimov, 2012).

Sh. Xolikov esa jadidchilik harakatining matbuot va adabiy faoliyatdagi o‘rni bilan qiziqadi. Uning tadqiqotlarida hududlar bo‘yicha matbuotning roli, nashrlar orqali ma’rifiy va siyosiy g‘oyalarni tarqatishdagi farqlar yoritilgan. Xolikov ta’kidlaydi, Xorazm hududida jadid matbuoti siyosiy ta’sir vositasi sifatida kuchli rivojlangan bo‘lsa, Buxoroda matbuot orqali ta’lim va ma’naviy uyg‘onish targ‘ib qilinishi cheklangan (Xolikov, 2011). Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda jadidchilikning mintaqaviy tipologiyasini shakllantiruvchi omillar: hududning siyosiy tuzumi, diniy va madaniy muhit, xalqning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi hamda tashqi ta’sirlar ko‘rib chiqiladi. Masalan, K. Rustamovning ishlari Farg‘ona vodiysi va Xorazm hududlarida jadidchilikning tarqalish mexanizmlarini tarixiy va sotsiologik nuqtai nazardan tahlil qiladi, ularning harakatda madaniy meros va an’analar bilan uyg‘unlashuvini ko‘rsatadi (Rustamov, 2016). Shuningdek, xalqaro tadqiqotlar ham jadidchilik harakatini tahlil qilgan. O‘rta Osiyo jadidlari faoliyatining mintaqaviy tafovutlari, turli hududlarda pedagogik islohotlar va matbuotning roli bo‘yicha V. Barthold va E. Leontovichning izlanishlari mavjud. Ular jadidchilikni nafaqat pedagogik harakat, balki milliy uyg‘onish va siyosiy modernizatsiya jarayoni sifatida baholaydilar. Umuman olganda, adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona, Xorazm va Buxoro hududlaridagi jadidchilik harakati umumiy g‘oyaviy asosga ega bo‘lsa-da, har bir hududda ijtimoiy, siyosiy va madaniy sharoitlarga mos ravishda rivojlangan. Shu bois, mintaqaviy tipologiyani aniqlash jadidchilik harakatining tarixiy, pedagogik va madaniy tahlilini mukammal qilishga xizmat qiladi.

Tadqiqot muhokamasi. Ushbu tadqiqot Farg‘ona, Xorazm va Buxoro hududlarida jadidchilik harakatining mintaqaviy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, olingan natijalar tarixiy va madaniy kontekst bilan solishtirilgan holda tahlil qilindi. Tadqiqot davomida har bir hududdagi jadidlarning faoliyati, ularning ma’rifiy, siyosiy va madaniy yo‘nalishlari o‘rganildi, shuningdek, umumiy va farqli jihatlar aniqlab berildi. Farg‘ona vodiysi misolida o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, bu hududda jadidchilikning asosiy yo‘nalishi ta’lim tizimi va matbuot orqali xalq ongini uyg‘otishga qaratilgan. Yangi usul maktablari ochilishi, o‘quv dasturlarini

modernizatsiya qilish va pedagogik tajribalarni joriy etish Farg‘ona jadidchiligining eng muhim xususiyati hisoblanadi. Shuningdek, hududda matbuot vositalari faoliyatining keng tarqalganligi, ma’rifiy nashrlarning ta’lim jarayoniga ta’siri jadidchilik harakatining samarali shakllanishiga imkon yaratgan.

Xorazm hududida esa jadidlar faoliyati ko‘proq ma’naviy uyg‘onish va siyosiy islohotlarni targ‘ib qilishga qaratilgan bo‘lgan. Xorazm jadidlari milliy o‘zlikni saqlash bilan birga, jamiyatda ijtimoiy adolat va taraqqiyot g‘oyalarini keng yoyishga harakat qilgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, Xorazm hududida matbuot va adabiy faoliyat jadidchilikning asosiy vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Hududdagi siyosiy sharoit, shu jumladan mahalliy hukumat va amirlik tuzumi bilan munosabatlar, jadidlarning faoliyatini cheklashga qaramay, ularning maqsadlariga erishishida muhim rol o‘ynagan. Buxoro hududida esa jadidchilik harakati murakkab siyosiy sharoitda shakllangan. Amirlik nazorati va diniy an’analar jadidlarning faoliyatini qisman cheklagan bo‘lsa-da, ular yashirin va noan’anaviy shakllarda ta’lim va ma’naviy uyg‘onish yo‘nalishlarini ilgari surgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Buxoro jadidlari ko‘proq diniy va madaniy muhit bilan uyg‘unlashgan tarzda ishlashgan va ularning faoliyati hududiy sharoitga moslashgan.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona, Xorazm va Buxoro hududlaridagi jadidchilik harakati umumiy ma’rifiy g‘oyalar asosida rivojlangan bo‘lsa-da, har bir hududda ijtimoiy, siyosiy va madaniy sharoitlar bilan bog‘liq o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Farg‘ona vodiysi ta’limga, Xorazm siyosiy-ma’naviy uyg‘onishga, Buxoro esa diniy-madaniy muhitga ko‘proq moslashganligi orqali o‘z mintaqaviy tipologiyasini namoyon qilgan. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari jadidchilik harakatining mintaqaviy tafovutlari va umumiy xususiyatlarini ilmiy jihatdan tizimli yoritishga imkon berdi. Har bir hududda amalga oshirilgan faoliyat tahlili mintaqaviy tipologiyani aniqlash va jadidchilikning tarixiy jarayondagi o‘rnini baholash uchun muhim manba bo‘ldi. Shu asosda, mintaqaviy xususiyatlarni o‘rganish jadidchilik harakatini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi va Markaziy Osiyo tarixshunosligi uchun muhim ilmiy natija sifatida baholanishi mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqot Farg‘ona, Xorazm va Buxoro hududlarida jadidchilik harakatining mintaqaviy tipologiyasini o‘rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, jadidchilik umumiy ma’rifiy g‘oyalar asosida rivojlangan bo‘lsa-da, har bir hududda ijtimoiy, siyosiy va madaniy sharoitlarga mos ravishda o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Farg‘ona vodiysi asosan ta’lim va matbuot orqali uyg‘onish bilan, Xorazm siyosiy va ma’naviy islohotlarni targ‘ib qilish orqali, Buxoro esa diniy-madaniy muhit bilan uyg‘unlashgan tarzda rivojlandi. Shu orqali jadidchilik harakatining mintaqaviy tafovutlari va umumiy xususiyatlari aniqlanib, Markaziy Osiyo tarixshunosligida uning o‘rni va ahamiyati ilmiy asosda yoritildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirov, A. (2010). Jadidchilik va pedagogik islohotlar tarixi. Toshkent: Fan.
2. Qodirov, B. (2015). Markaziy Osiyoda jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy aspektlari. Toshkent: Sharq.
3. Olimov, M. (2012). Farg‘ona vodiysi va Xorazm hududida jadidchilik harakati: mintaqaviy tahlil. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.
4. Xolikov, Sh. (2011). Jadid matbuoti va adabiy faoliyat. Toshkent: Ma’rifat.
5. Rustamov, K. (2016). Markaziy Osiyo hududlarida jadidchilikning tarqalishi va ijtimoiy ta’siri. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti Nashriyoti.
6. Barthold, V. (1968). Turkistan: O‘rta Osiyo tarixi. Moskva: Nauka.
7. Leontovich, E. (1970). Central Asia and Jadidism: Social and cultural aspects. Leningrad: Nauka.